

А. В. Новак

НАУКОВА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ У ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

Обґрунтовано процес трансформації народознавчих знань від перших відомих в історії зацікавлень до формування сучасної науки.

Ключові слова: етнографія, польові дослідження, національна ідея, наука.

Интерес до пропонованої проблематики зумовлений сучасними завданнями національного поступу України, що передбачає відтворення і філософське осмислення історичної пам'яті народу. Це стає можливим лише завдяки виробленню принципово нових концептуальних підходів до висвітлення інтелектуальної історії України. Зокрема такі кроки потрібні до осмислення процесу формування української етнографії, що дозволить усвідомити закономірності розвитку та специфічні особливості цієї наукової галузі. Особливої уваги потребує той факт, що на сучасному етапі розвитку наукової думки етнографія та етнологія отримали право на паралельне існування, котре суперечить основним постулатам філософії. Водночас, історія еволюції народознавчих досліджень вказує на трансформаційні явища у царині цієї наукової галузі, які виступили каталізатором виникнення сучасної етнології. Тому важливо знайти інтегруючі чинники, що визначали б пріоритети наукової думки, а отже, й напрямки теоретичних пошуків.

Видається доцільним залучити до орбіти дослідження поняття “національна ідея”, як критерій, що адекватно виражає світосприймання народу, котре стало базисом для формування наукових концепцій відомих українських етнографів ХІХ ст. – Ф. Вовка, П. Чубинського, А. Кримського, М. Сумцова, Б. Грінченка. Відтак, важливою є потреба ознайомлення з їхніми концептуально-теоретичними розробками, які репрезентують особливості світоглядних тенденцій інтелектуальних кіл ХІХ – першої третини ХХ ст. Виступаючи за методологічний плюралізм, а отже, більш об'єктивний образ історичного мислення, корисним буде звернення до фундаментальних історіософських засад, котрі виявилися істинними для української етнографії, часу її зародження та розквіту, що й становить мету нашої розвідки.

Дослідження проблеми становлення етнографії як науки зобов'язує звернутися до детермінант з'ясування народознавчого аспекту в історії. Виходячи з загальноприйнятого визначення, етнографія постає як наука про народ, що має описовий характер, проте не виключає теоретичних узагальнень. У найширшому значенні ця система знань торкається походження народу (етносу), його місця серед інших етнічних спільнот, етапів формування етнографічного терену як такого, фізичного і расового типу людності, а також селища, двору, житла, господарства, одягу, суспільно-родинних взаємин, звичаїв та обрядів, світогляду, вірувань, усної словесності, мистецтва.

Вже розуміння усної народної творчості як однієї з форм суспільної свідомості, узагальнення життєвого досвіду – виразника колективного світогляду та естетичного ставлення до дійсності – виникає в середовищі дослідників України ще наприкінці ХVІІІ ст., коли з'являються перші рукописні збірники пісень, легенд, переказів, приказок та прислів'їв. Тоді ж з'явилися й перші праці з української етнографії, передусім “Описание свадебных украинских престоноародних обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии” Г. Калиновського (1776). Значну кількість етнографічних матеріалів опубліковано і в тогочасних

журналах, приміром у “Трудах Вольного Экономического Общества” [1, 647]. Загалом у творах ранньомодерної доби українство представлене у релігійній традиції. Залежно від цього вони отримували позитивні чи негативні оцінки.

Піонером української етнографії можна вважати польського етнографа і археолога З. Доленгу-Ходаковського, який зібрав та впорядкував понад 2 тис. народних пісень та інших матеріалів. До представників польських “збирачів” українського етнографічного матеріалу варто віднести також Т. Чацького, І. Любич-Черінського, до німецьких – Б. Гакета, Й. Рорера і С. Бредельського. Ентузіастом української народної поезії у росіян був М. Цертелев, який 1819 р. видав збірник “Опыт собрания старинных малороссийских песен”. У 30-х рр. ХІХ ст. побачила світ низка якісних за змістом збірок українських народних пісень. Першу з них – “Малороссийские песни” – у 1827 р. видав М. Максимович. Харківський мовознавець І. Срезневський у 1830-х рр. видав шість книг “Запорожской Старини”. П. Лукашевич 1836 р. дав дорогу у життя збірнику “Малороссийские и червонорусские народные думы и песни”. Значні заслуги перед українською етнографією має славіст О. Бодяньський і його неоціненні “Наські українські казки” (1835). Водночас етнографічними дослідженнями у Галичині займався М. Шашкевич, чия “Русалка Дністрова”, опублікована 1837 р., стала надбанням як “підавстрійської”, так і “підросійської” України. Також треба згадати Й. Лозинського, який у 1835 р. опублікував працю “Ruskoje wesile” та Я. Головацького – автора чотиритомної збірки “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (1878) [1, 646-647]. Отже, нині добре відомий “етнографічний бум” фактично розпочався у другій чверті ХІХ ст.

Від середини ХІХ ст. спостерігаються суттєві трансформації в системі етнографії: простежувався перехід від суто описового методу до аналітичного, що свідчило про виникнення перших паростків науковості у царині народознавства. Значні заслуги в цьому належали М. Костомарову та П. Кулішу, початок діяльності яких припав на 1840 – 50-ті рр. Так, у статті останнього “Погляд на усну словесність українську”, що була опублікована львівською “Правдою”, охарактеризовано погляди романтичного народництва на етнографію. Найвідатніша етнографічна публікація цього часу – це збірник приказок М. Номиса (Симонова) “Українські приказки, прислів'я та інше” (1864) [1, 647].

Другу половину ХІХ ст. можна вважати періодом справжньої революції в розвитку української фольклористики, котра згодом оформилася в науку етнографію. Істотними у цьому сенсі були досягнення Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства (далі – ПЗВ РГТ) – офіційної наукової інституції, котра займалася етнографічним, статистичним і географічним вивченням Південно-Західного краю. У його діяльності особливе місце належало саме усній народній творчості [2, 170]. Завданням ПЗВ РГТ було “собираць, обрабатывать и распространять в России географические, этнографические и статистические сведения” та займатися “преимущественно изучением губерний Киевского учебного округа” [3, ІІІ]. Таке формулювання означало передусім об'єктивне вивчення рідного краю, українського народу, його культури, а відтак, включало фольклористику у сферу наукових інтересів відділу.

Тому одним із основних напрямків дослідження усної народної творчості було збирання, наукове опрацювання та друкування пісень, козацьких дум, балад, легенд, казок, колядок, щедрівок, загадок, приказок, прислів'їв. Ліпшим досягненням у цьому напрямі стало

видання двотомника “Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова” (1874 – 1875) [4, 15]. Автори-упорядники поставили собі за мету “свести тексты и варианты песен..., затем объяснить их... и разделить, что есть подлинного, народного..., а что поддельного”. За їхнім задумом, “се мала бути історія українського народу, розповіжена ним самим у поетичній формі” [3, V].

В. Антонович та М. Драгоманов зібрали пісні, в котрих фіксувалися події, починаючи з доби Київської Русі. Це дало їм змогу розділити збірник на частини за хронологічним критерієм: 1) пісні дружинного й княжого періоду; 2) козацькі; 3) гайдамацькі; 4) рекрутського та кріпацького періоду; 5) про волю. Тексти супроводжувалися розгорнутими авторськими коментарями В. Антоновича щодо відповідності матеріалу історичним реаліям. Фольклорні особливості творів розглядав М. Драгоманов. Аналізуючи роботу останнього, варто зазначити, що в “Исторических песнях малорусского народа” ним було вперше в історії української фольклористики застосовано історико-порівняльний метод для ідейно-естетичного аналізу. Хоча відсутність в упорядників досвіду проведення подібних досліджень зумовила наявність деяких помилок. Зокрема М. Драгоманов, “жадаючи порівняльних студій і докладного відрізнення в етнографічних матеріалах того, що міжнародне, запозичене, і того, що подало на власнім ґрунті”, помилково відніс до сфальсифікованих українські думи, сюжети яких використовувалися в “Історії Русів”. Отже, попри це, видання стало одним із найґрунтовніших та науково опрацьованих за всю історію дослідження усної народної творчості українського народу, яке було високо оцінено сучасниками [5, 97]. Так, О. Єфименко зазначала: “Это издание, получившее от Академии наук Уваровскую премию, можно назвать образцовым: строго научная группировка песен по историческим эпохам, всевозможные указания, варианты, исторические объяснения – все дано для того, чтобы сделать его драгоценным научным пособием” [6, 34].

Видатним етнографом та фольклористом, праці якого (7-томне видання “Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край”) стали класикою джерелознавства, був П. Чубинський. У своїх вступних рефератах він не лише провів аналіз деяких історичних пісень, а й поставив проблему дослідження українських легенд, прислів’їв і приказок, використавши при цьому оригінальний метод класифікації останніх за предметом (приєднав до однієї групи ті, що стосувалися тематики сонця, до іншої – місяця тощо). На основі зібраних прислів’їв, він тлумачив розуміння народом природних явищ [7, 193]. У підготовці цього “грандіозного”, за оцінками сучасників, збірника матеріалів із української етнографії, фольклористики, антропології взяли участь такі члени ПЗВ РГТ, як В. Антонович, К. Михальчук, О. Кістяківський, М. Костомаров, Ф. Вовк, О. Русов. Видання “Трудів” стало справжньою подією в науці й принесло П. Чубинському заслужену славу. Російська Академія наук високо оцінила роботу вченого, нагородивши його золотим медаллю. У 1879 р. РАН нагородила П. Чубинського Уварівською премією [8, 52].

Після закриття ПЗВ РГТ та максимальних обмежень української мови 1876 р., етнографічна праця не припинилася. Матеріали друкувалися у журналі “Киевская Старина” (1882 – 1906), “Сборниках Исторического Философского Общества” у Харкові (1877 – 1922), у московському журналі “Этнографическое обозрение” (з 1889 р.) та у журналі Етнографічного відділу РГТ “Живая Старина” (1890 – 1916). Тобто, хоч і в обмеженому варіанті, праця етнографів тривала, збирання матеріалів по-

льових досліджень готувало підґрунтя для синтезованих праць у цій царині [9, 347].

Справжнім розквітом етнографії можна вважати кінець XIX ст. Саме цей період в історіографії прийнято вважати етапом становлення української етнографії як самодостатньої науки. Якраз у 1890-х рр. з’являється велика кількість збірок окремими виданнями, які повністю присвячені етнографічним дослідженням [10, 303]. Значні заслуги в організації етнографічних досліджень та в їхньому опублікуванні належать М. Сумцову. Винятково значення мають такі його праці, як “Культурные переживания” (1889 – 1890), “Современная малорусская этнография” (1893 – 1897) та “Малюнки з життя українського народного слова” (1910). Не менш відомим етнографом цього періоду був і Б. Грінченко, котрий видав 4-томні “Этнографические материалы” (1895 – 1899), а також бібліографічний покажчик “Литература украинского фольклора 1777 – 1900” (1901). Цінний у етнографічному контексті “Словарь української мови”, що містить багатий фольклорний матеріал та народну термінологію. Знавець народного побуту І. Манжура видав 1890 р. двотомну працю “Казки, приказки, перекази, повір’я з Харківщини й Катеринославщини”. М. Дикарив залишив один із найбагатших оглядів календарних обрядів – “Народний календар Валуйського повіту” (1905) [11, 152]. Надзвичайно цінною є праця О. Пипіна “Этнография малорусская”, котра як 3-й том “Истории русской этнографии”, побачила світ у 1891 р. У цьому контексті важливо зазначити, що мова йде про російського науковця, який спромігся піднятися над традицією підпорядковувати українську культуру російським великодержавним інтересам [9].

Важливою подією для розвитку української етнографії стало створення окремої Етнографічної комісії при НТШ у 1898 р., яка зібрала й опрацьовала надзвичайно багатий матеріал, що публікувався у двох органах цієї структури. Зокрема у “Етнографічному Збірнику” (з 1895 р.) і в “Матеріалах до української етнології” (з 1899 р.). Головним ініціатором цього був М. Грушевський. Діяльну участь брав Ф. Вовк, працю якого – “Этнографические особенности украинского народа” – було вміщено у 2-му томі збірника “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1916). І. Франкові належить багатомовний корпус “Галицько-руські народні приповідки”, “Студії над українськими народними піснями”. Помітну роль у Комісії відігравав В. Гнатюк, з його 6-томною працею “Етнографічні матеріали з Угорської Руси”. Крім цього, за його редакцією вийшли 22 томи “Етнографічного Збірника”. Вагомий внесок у розвиток етнографічних досліджень зробив і Ф. Колесса [11, 161].

Після 1917 р. етнографічна робота в Києві зосередилася в чотирьох закладах: Етнографічній комісії, Музеї антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінеті примітивної культури та Кабінеті музичного фольклору. Вагомю подією для української етнографії став вихід журналу “Етнографічний Вісник”, за редакцією А. Лободи і В. Петрова. Комісія видала також збірники, присвячені чумацтву, лоцманам, цехам, що ґрунтувалися на працях М. Клименка, М. Левченка, С. Терещенкової. Київській Етнографічній комісії належить і монументальне видання “Бібліографія літератури з українського фолклору” (1930), в опрацьованні О. Андрієвського.

Варто зазначити, що Музей ім. Ф. Вовка під керівництвом А. Онищука надавав перевагу вивченню матеріальної культури. При музеї було створено Етнографічне товариство, яке мало своє періодичне видання “Записки”. Спеціальний кабінет, під головуванням М. Грушевського, досліджував пережитки примітивної культури в Україні й, починаючи з 1926 р., з цієї структури

виходив науковий щорічник “Первісне громадянство”. Комісія історичної пісенності при Історичній секції, під керівництвом К. Грушевської, видала “Українські народні думи. Корпус” (1927 – 1931). Із видатних праць цього часу окремо треба відзначити найцінніший огляд української усної творчості від найдавніших часів, вміщений у I і IV томах “Історії української літератури” М. Грушевського (1923 – 1927) [11, 162].

На жаль, політичний чинник у розвитку гуманітарних наук досить часто виступає каталізатором відцентрових тенденцій і, за певних історичних обставин, має здатність безпосередньо руйнувати не лише наукові школи, а й, здавалося б, стійкі до зовнішніх впливів особистості науковців. Так, на початку 1930-х рр., у зв’язку з посиленням сталінських репресій проти української культури, етнографічну роботу при УАН майже згорнули, а відповідні установи закрили. Згодом, у 1936 р. засновано Інститут фольклору, який із 1937 р. почав видавати журнал “Український Фольклор”, що з 1939 до 1941 рр. виходив під назвою “Народна творчість”. Редакційна політика часопису підпорядковувалася завданням “комуністичного будівництва”, тим самим позбавляючи друковані матеріали поважної наукової вартості.

Отже, українська етнографія, з притаманними їй науковістю, достеменністю та високим рівнем методологічного забезпечення, набутими ще за доби раннього модерну, подолавши терни історичної дійсності ХХ ст., постала однією з найбагатших ділянок українознавства, що охоплює всі вияви народного життя. Крім того, етнографія відбулася як один із фундаментальних чинників історичного зближення елітної та народної культур, урешті – національного “пробудження” української спільноти.

1. *Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993.*
2. *Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка // Полтавський археологічний збірник. – 1995. – № 4.*
3. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским. – Т. 1: Общее предисловие. Верования и суеверия. Легенды, загадки и пословицы, колдовство. – СПб., 1872.*
4. *Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Выбранные. – К., 1991.*
5. *Антонович М. Недруковані листи В. Антоновича до Ф. Вовка (З архіву УВАН) // Український історик. – 1988. – Т. 25. – Ч. 1/4; Т. 26. – Ч. 1/3.*
6. *Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К., 1995.*
7. *Чередниченко Д. Павло Чубинський. – К., 2005.*
8. *Чередниченко Д. Павло Чубинський // Київська старовина. – 1992. – № 6.*
9. *Пыпин А. История русской этнографии. – Т. III. – СПб., 1891.*
10. *Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997.*
11. *Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К., 1992.*

Novak A.V. The science evolution of the Ukrainian ethnography in the XIX – the first third of the XX centuries. In the article the process of the transformation of the ethnology knowledge from the first known in history personal interest to the forming of the modern science since the XIX till the first third of the XX century is observed.

Key words: ethnography, field researches, national idea, science.

І. І. Ярмошик

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ВОЛИНИ ПОЛЬСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Аналізується внесок представників польської інтелігенції у вивчення історії населених пунктів Волині у другій половині ХІХ ст. і тенденції розвитку дослідницького історико-краєзнавчого процесу в регіоні.

Ключові слова: Волинь, польська інтелігенція, історичні дослідження.

У другій половині ХІХ ст. польські науковці продовжували наукове вивчення минулого Волині та створили чимало монографій, брошур, статей із цієї проблематики. У цей же період було підготовлено та видано стараннями польських науковців (О. Пшездзєцького, Ю.-І. Крашевського, О. Яблоновського, Т. Вежбовського та ін.) значну кількість документального матеріалу, що суттєво розширило, поруч із виданнями Київської Тимчасової комісії з розгляду давніх актів, джерельну базу волинського історичного краєзнавства. Праці польських науковців ще не знайшли належного висвітлення в українській історіографії, не проаналізовано їх внесок у вивчення різних аспектів волинського минулого. Такий аналіз вбачається важливим, з огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні, динамікою українсько-польських наукових та культурних взаємин. Історіографічний аналіз наукового внеску польських науковців другої половини ХІХ ст. у вивчення населених пунктів Волині й є метою цієї статті.

Характерною рисою розвитку історико-краєзнавчих досліджень Волині того часу стало те, що в губернії були відсутні значні наукові та навчальні заклади, які б виконували роль осередків та каталізаторів науково-дослідницької роботи. У першій половині ХІХ ст. таке покликання виконувала Кременецька гімназія/ліцей. Дослідницький процес другої половини ХІХ ст. розвивався зусиллями інтелігенції – письменників, журналістів, працівників наукових закладів Польщі (Кракова, Варшави), Києва, Львова.

Перехідний етап від романтичного до позитивістського методу в науковому вивченні Волині репрезентує творчість відомих дослідників минулого волинського регіону Ю.-І. Крашевського та О. Пшездзєцького. Їх праці започатковують нові тенденції в дослідженнях краю, на основі обстежень історичних місць та вивчення родових архівів й приватних бібліотек. Поява їх праць припадає на період після повстання 1830 – 1831 рр., коли у польській історіографії більше уваги почали приділяти вивченню проблем різних верств польського суспільства, не лише магнатських, але й середньої шляхти та селян. Свідченням цього стали дослідження, виконані на основі реальних подорожей по регіонах країни. Першими зпоміж таких були книги Ю.-І. Крашевського «Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy» [1] та «Wieczory Wołyńskie» [2].

Станній був уродженцем Варшави, але його життя було тісно пов’язане із волинським краєм. Після одруження із Софією Воронич 1838 р., він оселився на Волині та господарював у тутешніх своїх маєтках. Однак невдачі із господарюванням та необхідність дати освіту чотирьом дітям змусили його 1853 р. переселитися до губернського Житомира, де він проживав до 1860 р. Тут він брав активну участь у громадському житті міста, був куратором польських шкіл, директором місцевого театру, директором шляхетського клубу, головою товариства добродійності. Одночасно співпрацював із ба-